

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

SCIENTIFIC AND THEORETICAL CHARACTERISTICS OF LEGAL CULTURE

Шаповалова І.О., к.ю.н., старший науковий співробітник,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Одеський державний університет внутрішніх справ

Метою статті є визначення поняття та сутності правової культури, її складових елементів, функцій, аналіз значення та місця правової культури в процесі забезпечення державності та правопорядку.

Автор зазначає, що правова культура виступає мірилом цивілізованості суспільства взагалі, держави й окремої особистості зокрема. Спостерігається залежність рівня демократії, законності, стабільності та правопорядку від того, наскільки особистість і суспільство засвоюють та поважають правові цінності, особисті права і свободи, віддають пріоритет правовому підходу у вирішенні соціально-культурних і соціально-економічних питань.

Охарактеризовано основні підходи вітчизняних та зарубіжних науковців до визначення правової культури та окреслено основні елементи відображення рівня правової культури, а саме: право, рівень правової свідомості громадян і посадових осіб, рівень якості роботи правоохоронних і правозастосовних органів та посадових осіб, якість системи законодавства, певний рівень законності й правопорядку тощо.

Правова культура виконує виховну (що включає інформаційну, пізнавальну та комунікативну) та регулятивну функції.

Проаналізовано органічний та нерозривний зв'язок між правосвідомістю та правовою культурою. Правова свідомість виступає складником правової культури особи, яка проявляється у ставленні особи до права, у її правових ціннісних орієнтаціях і переконаннях.

Залежність правової культури суспільства та рівня розвитку правової свідомості населення вбачається в глибині та повноті засвоєння таких правових феноменів, як цінність прав і свобод людини, цінність правової процедури під час вирішення спорів, поінформованості в правовому відношенні населення, специфіці соціальних, вікових, професійних груп, в емоційному ставленні населення до закону, діяльності правоохоронних органів, суду.

Першочерговим завданням правової та демократичної держави має бути запровадження дієвих механізмів підвищення рівня правової культури населення, формування активної та свідомої участі громадян у державному управлінні, а саме: залучення засобів масової інформації, розроблення та подальше розповсюдження інтерактивних просвітницьких матеріалів із застосуванням інформаційних технологій, перегляд, переформатування та вдосконалення системи правового навчання і виховання молоді у закладах освіти.

Ключові слова: правова свідомість, правова культура, деформована правосвідомість, правова культура суспільства.

The main aim of the article is to define the concept and essence of legal culture, its constituent elements, functions, analysis of the meaning and place of legal culture in the process of ensuring statehood, law and order.

The author marks that legal culture is a measure of the civilization of society in general, the state and the individual in particular. There is a dependence of the level of democracy, law, stability and law and order on the extent to which the individual and society assimilate and respect legal values, personal rights and freedoms, give priority to the legal approach in addressing socio-cultural and socio-economic issues.

The main approaches of domestic and foreign scholars to the definition of legal culture are described and the main elements of reflecting the level of legal culture are outlined, namely: law, level of legal consciousness of citizens and officials, level of quality of law enforcement and officials, quality of legislation, a certain level law and order, etc.

Legal culture performs educational (which includes informational, cognitive and communicative) and regulatory functions.

The organic and inseparable connection between legal consciousness and legal culture is analyzed. Legal consciousness is a component of the legal culture of a person, which is manifested in the attitude of the person to the law, in its legal values and beliefs.

The dependence of the legal culture of society and the level of development of legal consciousness of the population is seen in the depth and completeness of mastering such legal phenomena as the value of human rights and freedoms, the value of legal procedure in resolving disputes, legal awareness of the population, specifics of social, age, professional groups. in the emotional attitude of the population to the law, the activities of law enforcement agencies, the court.

The priority of a legal and democratic state should be the introduction of effective mechanisms to improve the legal culture of the population, the formation of active and conscious participation of citizens in public administration, namely the involvement of the media, development and further dissemination of interactive educational materials using information technology, review, reformatting and improving the system of legal education and upbringing of youth in educational institutions.

Key words: legal consciousness, legal culture, distorted legal consciousness, legal culture of society.

Постановка проблеми та її актуальність. Нині все більшого інтересу набуває питання проблем правової культури як запорука розвитку державності та правопорядку у суспільстві. Саме рівень правової культури суспільства характеризує усвідомлення сутності правових явищ і процесів, розуміння закономірностей і тенденцій їх розвитку.

Актуальність дослідження зумовлена змінами в суспільній правосвідомості, трансформуванні та демократизації суспільства, необхідністю підвищення рівня правової культури, визнанням напрямку євроінтеграції як пріоритетного для розвитку держави. Слід ураховувати, що проблематика правосвідомості з позицій її практико-прикладного значення є невичерпною. На кожному етапі розвитку суспільства питання правової ідеології, правового виховання населення постають у новій інтерпретації, що зумовлено відповідними завданнями соціального прогресу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження проблеми становлення й розвитку

правової культури та правосвідомості в контексті демократизації всіх сфер суспільного життя здійснили вітчизняні та зарубіжні вчені: С. Алексєєв, Ю. Битяк, В. Демічева, М. Козюбра, Н. Крестовська, А. Крижанівський, В. Нерсесянц, Ю. Оборотов, О. Скакун, М. Суходоля, В. Тацій.

Метою цієї статті є комплексний теоретичний аналіз поняття та сутності правової культури, її складових елементів, розуміння правосвідомості, їх значення та місця в розвитку громадянського суспільства, розкриття взаємозв'язків і взаємозалежності правової культури та правової свідомості.

Виклад основного матеріалу. У юридичній літературі перші визначення правової культури були орієнтовані саме на суб'єктивні інтелектуальні елементи: рівень знання та розуміння права, що підтверджується у працях С.С. Алексєєва, О.А. Лукашева, Р.К. Русинова та ін.

У широкому розумінні під правовою культурою розуміють усе те, що знаходиться у сфері дії права: норми права та правовідносини, правові установи,

правосвідомість і правову поведінку [1, с. 307]. Інакше кажучи, правова культура особистості передбачає не лише знання та розуміння права, а й правові судження, тобто, правова культура особистості – це її позитивна правова свідомість у діяльності.

М.М. Кейзеров включає у поняття правової культури політичну оцінку права та правової поведінки, правотворчу діяльність і правову науку [2, с. 17].

В.П. Сальніков додає до поняття правової культури особистості її прогресивну діяльність, яка включає всі цінності, так чи інакше пов'язані з функціонуванням права, системи його норм та принципів [3, с. 23].

С.С. Алексєєв розглядає правову культуру як юридичну різноманітність, яка відноситься до духовної культури, правового прогресу, як систему правових цінностей, створюваних у процесі розвитку суспільства, що увібрала в себе досягнення світової юридичної культури. За такого визначення правової культури остання стає органічною частиною загальної культури, світового культурного процесу [10, с. 214].

Вивчаючи правову культуру, дослідники підкреслюють і суб'єктивний чинник, де значне місце займають особисті, психологічні властивості людини, цілеспрямованість її дій та вчинків, пов'язаних із правовою поведінкою [4, с. 143–147].

В.В. Копейчиков правову культуру визначає як систему правових цінностей, що відповідають рівню правового прогресу, досягнутого суспільством, і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності [5, с. 140].

Правову культуру необхідно розглядати у двох головних та взаємопов'язаних аспектах: стосовно суспільства у цілому та особистості зокрема. Між ними існують зв'язки, єдність, взаємозумовленість та взаємодія.

Правова культура – це засіб правового регулювання суспільних відносин, заснованих на законах, формах взаємодії їх учасників.

Основоположним елементом правової культури є правова свідомість. Правосвідомість передбачає сукупність поглядів, ідей, почуттів, настроїв, уявлень про право, роль права, яку воно відіграє у житті суспільства, держави, ідеї про права людини, її відповідальність перед іншими людьми, державою та суспільством. Вона має внутрішню структуру, яка включає правову ідеологію, правову психологію, а деякі науковці виокремлюють ще правову поведінку. Основними механізмами формування правосвідомості виступають: ідентифікація, навіювання, зараження, наслідування та переконання. Правосвідомість виступає засобом соціального регулювання правової поведінки, тобто здійснює регулятивний вплив. Вона не лише сприяє усвідомленню людиною мети правової поведінки, а й є джерелом її свідомості. Саме у межах правової свідомості формуються такі правові цінності та ідеали, як справедливість, рівність, свобода, честь, гідність, що впливають на розвиток усієї правової системи держави та громадянського суспільства зокрема [6, с. 10].

Правова культура органічно пов'язана та взаємодіє із законодавством. В умовах демократичної процедури закони можуть прийматися більшістю голосів, власникам яких не вистачає професіоналізму. У боротьбі за закони відбувається зіткнення представників різних правових культур, що не може не відобразитися на якості законодавчої діяльності.

Якщо право – це встановлена законом міра соціальної свободи, то закони і всі інші юридичні норми повинні бути послідовним вираженням цієї свободи, що відповідає завданням та цілям правової держави. Якість законодавства оцінюється не тільки і не стільки вирішенням економічних, політичних та інших завдань суспільного розвитку, скільки закріпленням надійних гарантій прав, свобод та інтересів особистості, інших суб'єктів правових відносин.

Матеріально-предметна сфера правової культури визначається, з одного боку, економічними факторами, а з іншого – традиціями даного суспільства.

Ментальний бік правової культури включає у себе буденну і теоретичну правосвідомість, тобто комплекс уявлень про політику, закони, правосуддя, які впливають на поведінку людей, відображаються на змісті та формі правового регулювання суспільних відносин. Таким чином, ставлення людей до права є одним із показників правової культури. Правова культура використовується як інструмент стану правового життя суспільства у цілому. Ось чому важливо вивчати клімат політичного життя, атмосферу, пов'язану з правовідносинами [7, с. 526–533].

Правову культуру неможливо зводити тільки до знання законів. Оцінний момент є найважливішим компонентом правової культури, бо ціннісні орієнтації та ідеали створюють той еталон, з яким порівнюється рівень правової культури у правовій сфері.

Правова культура – специфічний засіб спілкування суб'єктів політичного й правового життя суспільства, що виражається в різних формах правомірної поведінки та мислення, побудованого на вільному виборі гарантованих законами правових засобів досягнення поставлених цілей.

У правовій державі існує система гарантій реалізації правового статусу людини, однак необхідне також розумне співвідношення прав та обов'язків, свободи і відповідальності [8, с. 559–574]. Особливу роль у системі цінностей правової культури відіграють права та обов'язки, через які у суспільстві розвивається атмосфера демократизму, законності, правопорядку. Але для цього необхідно підкріпити правосвідомість особистості та суспільства механізмом дій норм законодавства.

Правовій культурі протистоять такі явища, як правопорушення, невиконання законів, бездіяльне відношення до обов'язків, які в сукупності створюють антикультуру в суспільному ладі та державному устрої. Вони негативно впливають на правопорядок, режим законності, породжують правовий нігілізм. Подібні явища – це відмова від існуючої в суспільстві правової культури, її цінностей.

Таким чином, урахувавши всі підходи до визначення правової культури, вважаємо, що правова культура – це структурно-складне цілісне утворення, яке включає у себе якісний стан правового життя суспільства, відображеного в досягнутому рівні досконалості правових актів, правової і правозастосувальної діяльності, правосвідомості та правового розвитку особистості, а також у ступені свободи її поведінки та взаємної відповідальності держави та особистості, що позитивно впливає на суспільний розвиток та підтримання умов функціонування суспільства [9, с. 85–88].

Так, М.М. Кейзеров як елементи структури правової культури пропонує виділити: 1) право; 2) правовідносини; 3) державні органи і суспільні організації, що забезпечують виконання права; 4) правосвідомість; 5) правову поведінку; 6) політичну оцінку права та правової поведінки [2, с. 27].

По-іншому до визначення структури правової культури підходить С.С. Алексєєв, виділяючи чотири елементи: 1) стан правосвідомості у суспільстві; 2) стан законності; 3) стан законодавства; 4) стан практичної роботи суду, прокуратури та інших правоохоронних органів [10, с. 215].

Точка зору С.С. Алексєєва є прийнятною і переконливою.

Таким чином, першим і найбільш вагомим елементом правової культури суспільства є рівень розвитку права.

Наступним компонентом системи правової культури виступає рівень розвитку правової діяльності як засобу існування правової дійсності, бо правові акти, які не задіяні у правовій діяльності, є «мертвими» і тому не впливають на суспільне життя держави. Структура діяльності правової культури складається з рівнів розвитку різних видів юридичної діяльності.

Третім елементом системи правової культури повинен виступати рівень правосвідомості, оскільки рівень правотворчої діяльності впливає на правосвідомість, і навпаки.

Компонентами правової культури у суб'єктивній підсистемі загальної структури є елементи першої групи:

- 1) ступінь розвитку правового знання;
- 2) рівень і характер ставлення до права;
- 3) рівень і характер установки на правові норми.

Як було зазначено вище, елементи другого порядку більш підлягають змінам, а від їх зміни залежить і перетворення основних елементів правової культури.

Другу групу вторинної підсистеми становлять такі компоненти: рівень правосвідомості, рівень правової діяльності, рівень правового розвитку суб'єкта правової поведінки [9, с. 9].

Дослідники правової культури зазначали, що правова культура виконує декілька функцій, проте окремо ці функції не аналізувалися. До складників функціонування правової культури деякі вчені відносять: функцію виховання свідомого ставлення до права, функцію нормативно-правового регулювання, інформаційну функцію, функцію правової поведінки [9, с. 69–70].

Значна кількість зарубіжних науковців вважає за доцільне виділити такі функції, як гносеологічна, або пізнавальна, моделювання, регулювання, виховного впливу [10, с. 37]. На думку В. Щегорцева, правосвідомість як основний компонент правової культури виконує когнітивну (пізнання соціального, правового буття), ідеологічну, нормативно-прогностичну, моделюючу, праворегулятивну, правовиховну функції [11, с. 31–33].

Правова культура виконує низку досить суттєвих функцій, серед яких окремо виділяються інформаційна, виховна і регулятивна.

У своїй практичній діяльності людина часто знайомиться не стільки з текстом закону, скільки з його суспільною інтерпретацією, головним чином, груповою правосвідомістю. Таке сприйняття правової інформації за активного сприяння суб'єктів правової культури викликає глибокий виховний і, нарешті, регулятивний вплив на людину, коригуючи в позитивному напрямі її поведінку [11, с. 24–27].

Найважливішою функцією правової культури особи визнається виховна функція – формування в людини навичок правомірної поведінки, дотримання вимог чинного законодавства. Дана функція є інтегративною, оскільки об'єднує інші функції правової культури індивіда: інформаційну, пізнавальну, комунікативну.

Отже, правова культура виконує виховну (що включає інформаційну, пізнавальну та комунікативну) та регулятивну функції.

Функції правової культури повинні бути уніфікованими, відображати всі зміни суспільного, політичного, правового життя держави та регулювати за допомогою своїх важелів найбільш важливі суспільні відносини в державі.

Правова культура осіб є наслідком розвитку загальної культури та суспільного розвитку. Свою роль щодо обслуговування правової дійсності правова культура виконує завдяки властивим їй функціям. За функціонування правова культура виражає специфічні соціально-правові властивості, у механізмі соціального здійснення функцій відбувається безперервний процес розвитку правової культури.

Правовій культурі протистоять такі явища, як правопорушення, невиконання законів, бездіяльне відношення до обов'язків, які в сукупності створюють антикультуру в суспільному ладі та державному устрої, що негативно впливають на правопорядок, режим законності, породжують правовий нігілізм, правову демагогію. Подібні явища – це відмова від існуючої в суспільстві правової культури, її цінностей.

Слушною є думка В.Я. Тація, що саме права людини є певним ціннісним орієнтиром, який дає змогу застосувати «людський вимір» не лише до держави, права, закону, правопорядку, а й до громадянського суспільства, оскільки ступінь його зрілості значною мірою залежить від якісного стану справ із правами людини, від обсягу їх реалізації. Громадянське суспільство в Україні може бути сформованим лише тоді, коли індивід зможе реалізувати свої інтереси та права передусім завдяки діяльності громадянських і політичних інститутів, а держава відмовиться від тотального контролю над його становленням, формами існування та функціонуванням. Тому в сучасних умовах однією з основних вимог громадянського суспільства є соціальна відповідальність у різних сферах життя та на всіх рівнях суспільних відносин і організацій, пов'язаних із висуненням на перший план загальнолюдських цінностей. Звісно, така відповідальність є неможливою без належного рівня сформованості у суспільстві правосвідомості й правової культури.

Основоположними установками правосвідомості виступають безумовний і зумовлений повагою до людської сутності обов'язок поважати чуже право, роль людини як громадянина й члена суспільства, обов'язок відстоювати власне право. За цих умов людина готова діяти шляхом самообмеження власних інтересів на благо інших людей, суспільства і держави, що завжди було основною ознакою інтелігенції [12, с. 330].

Синтезуючим чинником формування правової держави і правового суспільства є правова культура. Саме правова культура визначає в остаточному вимірі долю ліберально-правових реформ, реформування судової системи, нормативно-правових актів та інститутів, адже від рівня правової культури залежить, чи будуть вони діяти, чи ні. Найважливішою функцією правової культури в сучасному суспільстві є формування правових умов, в яких здійснюється дискусія, обговорення питань, які мають загальний інтерес як для окремих індивідів, так і держави, формується громадська думка та очікування [12, с. 328].

Справедливо стверджує М. Суходоля, що деформована правова свідомість зумовлює такі особливості правової культури в Україні, як: корупція, бюрократизм у діяльності посадових осіб усіх рівнів; загальне нехтування правилами поведінки, формальне, а не усвідомлене їх дотримання; широке зловживання суб'єктивними правами й повноваженнями, використання правових приписів для виправдання власної поведінки; толерантність до протиправних дій, знаходження пояснення вчинків правопорушника; схильність до самосуду та «вуличної демократії», що зумовлено загальною недовірою до правоохоронних органів; застосування подвійних стандартів у сфері права та «вибіркової гуманізації»; нерозуміння сутності правових засобів, необхідних і достатніх для вирішення конфлікту, недотримання меж їх застосування, маскування під правову активність дій, які насправді суперечать духу права [13, с. 200].

Висновки. Отже, підсумовуючи вищезазначені положення, варто підкреслити, що правова культура відповідає за якісний стан правового життя суспільства, що відображається у досконалості правових актів, правоохоронної і правозастосувальної діяльності, правосвідомості та правового розвитку та правової освіченості особистості.

Традиційно визначають чотири елементи правової культури: 1) стан правосвідомості у суспільстві; 2) стан законності; 3) стан законодавства; 4) стан практичної роботи суду, прокуратури та інших правоохоронних органів.

Правова культура виконує виховну (що включає інформаційну, пізнавальну та комунікативну) та регулятивну функції.

Фундаментальне значення має правова свідомість як сукупність правових оцінок і конкретних пропозицій про шляхи, способи вдосконалення, розвиток діючого права.

Проявом ставлення особистості та суспільства до права, законності є правосвідомість як частина правової культури. Правосвідомість формується під дією об'єктивних та суб'єктивних чинників суспільного розвитку. На нього впливають не лише історичні та соціальні процеси, а й геополітична ситуація в державі і духовна сфера суспільства. Якщо правова система функціонує в умовах законності, свободи, соціальної справедливості, поваги до права, то це сприяє росту правосвідомості всіх суб'єктів.

Сьогодні першочерговим завданням правової та демократичної держави має бути запровадження дієвих механізмів підвищення рівня правової культури

населення, формування активної та свідомої участі громадян у державному управлінні. Це досягається розробленням та подальшим розповсюдженням інтерактивних просвітницьких матеріалів із застосуванням інформаційних технологій, переглядом, переформатуванням та вдосконаленням системи правового навчання і виховання молоді у закладах освіти, залученням засобів масової інформації. Правова культура виступає фундаментом для функціонування соціальних інститутів суспільства та є гарантом здійснення публічної влади і реалізації прав та свобод громадян відповідно до положень Конституції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теория государства и права / под ред. Б.К. Бабаева. Москва : Юристъ, 2002. 410 с.
2. Кейзеров Н.М. Политическая и правовая культура. Методологические проблемы. Москва : Юрид. лит-ра, 1983. 366 с.
3. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / за заг. ред. В.С. Журавського. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 328 с.
4. Сырых В.М. Теория государства и права. Москва : Юстицинформ, 2004. 239 с.
5. Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком, 1997. 257 с.
6. Кутувий В.В. Правова культура як фактор забезпечення стабільності та порядку : автореф. дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр» : спец. 081 «Право» ; ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв, 2021. 15 с.
7. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник. Львів : Новий світ – 2000, 2003. 610 с.
8. Венгеров А.Б. Теория государства и права. Москва : Омега-Л, 2005. 608 с.
9. Демічева В.В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 192 с.
10. Алексеев С.С. Проблемы теории права : в 2-х. Т. 1. Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1972. 396 с.
11. Щегорцов В.А. Социология правосознания. Москва : Мысль, 1981. 174 с.
12. Герасіна Л.М., Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія. Харків : Право, 2009. 352 с.
13. Суходоля М. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 200–204.